

LAİKLİK, İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ VE TOPLUMSAL BARIŞ¹

Doğan Göçmen

Toplumumuzda yeterince hazmedilememiş en önemli değerlerden birisi, laikliktir. Son günlerde bu konuda yeniden alevlenen tartışmalara kaynaklık eden yaygın bir kanı vardır. Buna göre Türkiye toplumu kesinlikle bir ‘Doğu’ toplumdur. Doğu toplumlarında bir özgürlük geleneği bulunmamaktadır. Dolayısıyla bir değer olarak özgürlük Türkiye toplumuna yabancıdır. Aynı şekilde laiklik ve eşitlik gibi daha çok Batıya özgü değerlerin de Türkiye toplumunda bir karşılığı bulunmamaktadır. Kısacası; ileri sürülen görüşe göre eşitlik, özgürlük ve laiklik gibi değerler doğu toplumları için pek bir şey ifade etmemektedir. Aynı şekilde bu değerlerin taşıyıcısı olan felsefe de bir Batı “yutturmacasıdır”. Türkiye toplumunda geleneği ve karşılığı olmayan ve Türkiye’yi Batıya bağımlı kılmak için başvurulan bir araçtır. Nedir o halde Doğu toplumlarına, dolayısıyla Türkiye’ye uygun olan? Doğu toplumları, bir sürü toplumdur. Kendi başına düşünüp davranabilecek özgür bireyler yetiştiremez. Doğu toplumları bir ‘sürü toplumu’ olduğu için hep bir veya birkaç çobana ihtiyaç duyacaktır. Diğer bir deyişle Doğu toplumlarına felsefe değil, din, laiklik değil dini bir devlet gerekmektedir. Yakından bakalım.

Bu anlayışa has son derece indirgemeci, soyut ve kaba Doğu toplumu anlayışını bir tarafa bırakıyorum. Zira tek bir Doğu yoktur, tek bir Doğu toplumu yoktur, tek bir Doğu kültürü yoktur. Bu nedenle kaba bir şekilde soyut bir ‘Batı’ düşüncesinden hareket edilemeyeceği gibi bir ‘Doğu’ düşüncesinden de hareket etmek mümkün değildir. Diğer taraftan laikliğe temel oluşturan dünyevi düşünme ve yaşama tarzı sadece Batıya has bir değer değildir. Tersine, laikliğin aynı zamanda ‘Doğu’ kaynaklı, hatta Anadolu’da da derin kökleri olan bir değer olduğunu ileri sürebiliriz.

Şöyle ki; örneğin ‘Batı’ dediğimiz coğrafyada ortaya çıkan dünyevi düşünce çerçevesinde oluşan dünyevi ahlak anlayışını insanlık, birçok bakımdan Eskiçağ Çin felsefesine borçludur. Eskiçağ Çin felsefesi, hiçbir şekilde ‘doğüstü güçlere’ dayanmayan tamamıyla dünyevi bir ahlak öğretisi geliştirmiştir. Büyük Alman filozofu Christian Wolff, felsefeyi Aydınlanmacı dünyevi ilkelere göre yeniden temellendirirken büyük oranda burada söz konusu olan Eskiçağ Çin felsefesine başvurur. Diğer taraftan modern felsefenin kurucu babalarından René Descartes’ın

¹ Elinizdeki kısa yazı Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği’nin yayın organı olan İMCE’nin 49. sayısında yayınlanmıştır. Prof. Dr. Kemal Kocabaş’a yazının kaleme alınması yönünde cesaretlendirdiği için çok teşekkür ederim.

düşünceyi, doğüstü güçleri referans alan inanç yerine dünyayı ölçü alan ve dünyevi değerlerin yeşermesine kaynaklık eden akla dayandırma çabası aynı zamanda Efesli Herakleitos'a dayanır. Herakleitos, „Kendini bilme ve akıllı düşünme yetisi her insana verilmiştir.” der ve bununla aynı zamanda dünyevi ahlakı ve laikliğe temel oluşturan akla dayalı dünya görüşünü temellendirmiş olur. Bu bakımdan düşüncenin, yaşam biçiminin, ahlakın ve siyasetin dünyevi ilkelere göre temellendirilmesiyle doğrudan ilişkili olan laikliğin aslında Doğu'da oluşmuş olan bir değer olduğunu pekâlâ ileri sürebiliriz. Batı'da, 16. yüzyıldan itibaren oluşan ve 18. yüzyılda hem teorik olarak son şeklini alan laiklik anlayışının düşünsel kaynakları Eskiçağda Çin'de ve Anadolu'dadır.

Bu kısa girişten de anlaşılacağı gibi, bu yazıda amacım, daha çok birer Batı “yutturmacası” olarak sunulan laiklik, eşitlik, özgürlük gibi kavramların ve değerlerin taşıyıcısı olan felsefenin ülkemize, toplumumuza ve tarihimize yabancı olmadığını, tam tersine Anadolu'da derin kökleri ve kaynakları olan bir insanlık değeri olduğunu göstermektir. Bu açıdan laikliğin tanımını yapıp, bu konuda felsefi tartışmaların ortaya çıkardığı ve tarihsel gelişmelerin kanıtladığı bir sınıra işaret edeceğim. Bunun, bir nevi 18. yüzyılın ürünü olan laiklik kavramının saldırılar karşısında yaygın olarak görüldüğünün tersine basit ve mekanik bir savunma çabası içine girmek yerine yeni perspektiflerin yakalanmasına ve güzergâhların açılmasına yardımcı olacağını umuyorum.

Laiklik, John Locke veya Aşık Veysel Nerede Duruyor?

Laikliğin Anadolu kültürüne yabancı olduğuna dair yaygın kanı, bir yanılsamadır. Bu, özellikle düşünce tarihimizin yeterince bilinmemesinden ve çoğu kez İslamcı-indirgemeci yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Eğer modern felsefede laikliği temellendirmiş olan Thomas Hobbes, René Descartes ve John Locke gibi 'Batılı' isimler bize 'yabancı' geliyorsa, eğer Anadolu topraklarında Eskiçağda yetişmiş olan Anaksagoras, Anaksimandros, Herakleitos gibi isimler bize kendi tarihimize dâhil olmayan isimlermiş gibi geliyorsa ve eğer ürettikleri bugün artık tüm insanlığa mal olmuş olan felsefe, Türkiye toplumuna ait bir düşünme tarzı olarak görülüyorsa, Anadolu'da varolan halk ozanları ve aşıklar geleneğine bakılabilir. Modern Türkiye'de felsefe daha çok bu ozanların sözlerine sinmiştir. Zira felsefe ve dolayısıyla laik ve dünyevi düşünme bir bölgenin veya ulusun değil, tüm insanlığın ürünü ve mirasıdır. Bu ozanların sözlerinin sazlı hitabetinin coşturucu etkisinden kurtulup, sözlerin içeriğine daha yakından felsefi bir gözle bakıp sözlerin anlamını sorgulamaya başlarsak, orada ne kadar çok derin felsefe saklı olduğunu göreceğiz.

Bilebildiğim kadarıyla laiklik ilkesini tek bir cümlede en açık bir şekilde John Locke, “Sivil hükümetin işi, dinin işinden tam olarak ayrılmalıdır” cümlesinde ifade eder. Bu cümlede laiklik ilkesi dile getirilir, çünkü Locke burada din ve devlet ilişkilerinin, eş deyişle politikanın ve toplumun idaresinin din işlerinden tamamıyla ayrılmasını talep etmektedir. Locke'a göre inanç özgürlüğünün sağlanabilmesi, farklı şeylere farklı nedenlerden dolayı inananların ve farklı nedenlerden dolayı ve farklı biçimlerde inanmayanların, yani tüm insanların inanç özgürlüğünün sağlanmasının önkoşulu, devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Devletin işlerinin dinin işlerinden tam olarak ayrılması ile devlet tüm inanç grupları ve inanmayanlar karşısında aynı uzak mesafede durabilecektir. Diğer bir deyişle, yakından bakınca sanıldığı gibi tersine laiklik karşımıza inanç özgürlüğünün sağlanmasının koşulsuz önkoşullarından birisi olarak çıkıyor.

İngiliz filozofu John Locke'un bu düşüncesi Anadolu düşünce tarzına ve tarihine hiç de yabancı değildir. İşaret ettiğim gibi, Locke'un bu düşüncesine kaynaklık eden İyonyalıların kurduğu Eskiçağ Anadolu felsefesinin bize bir an için yabancı olduğunu kabul edelim ve bize daha doğrudan hitap eden bir kaynağın olup olmadığını soralım. Çok kaba bir bakış bile aklımıza hemen Aşık Veysel'in "Birlik Destanı" adlı şiirindeki "Dört kitabın dördü de haktır" sözlerini getirir. Aşık Veysel, herkesin kabul ettiği gibi, halk ozanları veya Anadolu aşık geleneğinin baş temsilcilerindedir. Onun bu sözleri Anadolu'da çok yaygındır ve değişik dinci/dindar çevrelerde de kabul görür. Fakat bu sözlerden genellikle kitapların sonuncusu olduğuna inanılan Kuran'a ilk üç kitabın kaynaklık ettiği, dolayısıyla diğerlerini kapsayıp aştığı, bu nedenle de en çok hak olanın Kuran olduğu anlaşılır. Fakat Aşık Veysel bundan daha çok dört kitabın dördünün de eşit olduğunu anlamaktadır –ki, hak bu bağlamda eşitlikten başka bir anlama gelmemektedir. Zira Aşık Veysel tam olarak "Kuran'a bak İncil'e bak/Dört kitabın dördü de Hak" diyor. O halde, bununla Veysel, John Locke gibi devletin tüm inançlar karşısında eşit mesafede durması gerektiği düşüncesini ileri sürmektedir. "Birlik Destanı"nda dile getirilen bu eşitlik talebi, aynı zamanda sağlanması talep edilen toplumsal birliğin en önemli önkoşullarından birisidir Aşık Veysel'e göre.

Şimdi burada Locke'un ve Aşık Veysel'in ileri sürdükleri düşüncelerinin gerçekleşmesinin düşünsel önkabulünü açığa çıkarmaya çalışalım. Şöyle soralım: sivil hükümetin işlerinin din işlerinden ayrılması için, sivil hükümetin kendi içinde birlik sağlamasına yardımcı olacak nasıl bir düşünceyi temel alması gerekir? Devletin kendisine inanç sistemlerinden birisini ve ona içkin olan düşünce tarzını temel edinmesi, diğer inanç sistemlerinin ve onlara has düşünce tarzlarının dışlanmasına götürecektir. Bu durumda, eğer din ve dine has düşünce tarzı ve değerler ölçü alınamıyorsa, devletin işlerinin din işlerinden ayırabilmesi için nasıl bir düşünce tarzının temel alması gerekir? Söz konusu düşünce tarzının her şeyden önce kapsayıcı ve evrensel olması gerekir. İnançlara dayanan düşünce tarzları, hep belli bir düşünce tarzıdır ve kendilerini birbirlerine karşı tanımlarlar. Hiçbir inanç diğer inançlara karşı kapsayıcı olamamaktadır. Bu nedenle John Locke yukarıda aktarmış olduğum talebini, uzun süren ve insanlığa ağır bedellere mal olan din savaşlarını dikkate alarak yapmaktadır. Locke'a göre en kapsayıcı düşünce tarzı felsefi düşünce tarzıdır ve inanca dayalı düşünce tarzlarını da kapsayabilecek özelliğe sahiptir. İşte, Aşık Veysel, "Dört kitabın dördü de haktır" derken burada söz konusu olan felsefeye dayalı düşünce tarzını temel almaktadır. Aksi takdirde tüm inançları eşit tutan anlamda "Dört kitabın dördü de haktır" demesi mümkün değildir.

Bu düşünce Locke'tan en az 250 yıl önce Anadolu'da Şeyh Bedreddin tarafından aynı açıklıkta ortaya konmuştur. Şeyh Bedreddin hareketinde çok farklı inançlara mensup insanlar vardır. Şeyh Bedreddin hareketine temel oluşturmak için ne hâlihazırda varolan inançlardan birini seçer ne de yeni bir din yaratmaya çalışır. Tersine, pratik bir gereksinim olarak, eş deyişle tüm inançlardan ve inanmayanlardan oluşan en kapsamlı hareketi yaratmak için doğrudan felsefeye yönelir. Zira insan aklına hitap ettiği için, en kapsamlı olan ve dolayısıyla inanç ve vicdan özgürlüğünü mümkün kılan tek düşünce tarzı, felsefi düşünce tarzıdır. Laiklik düşüncesinin temelinde de bu yatar. Bu bakımdan da bu düşüncenin Anadolu'ya yabancı olması bir yana, aksine ta eski çağlardan beri tam da Anadolu'nun bağrında oluşup ortaya çıkmıştır.

Rotterdamlı Erasmus ve Aşık Veysel veya İnsan İnsandır!

Dünyevi düşünme ve toplumun idaresini ve siyaseti laikleştirme girişiminin altında insana insan olarak bakabilmenin önkoşullarını yaratma çabası yatmaktadır. Diğer bir deyişle laiklik ilkesi 'insan insandır' düşüncesine dayanır. Bu hümanist düşünce Avrupa'da Rönesans ile gündeme gelir. Bazen neredeyse sadece Rotterdamlı Erasmus ile ilişkilendirilen 'Rönesans Hümanizmi' kavramının anlamı budur. Erasmus'a göre insanlığın inanç farklılıklarına göre bölünmesi ve inançlara dayalı dışlamalar, aşağılamalar, ötekileştirmeler ve savaşlar çok anlamsızdır.

Fakat neredeyse tüm dinler, insan olmanın önkoşulu olarak kendi dinlerine ait olmayı belirler. En iyi durumda önce inanmayı, yani dindar olmayı, sonra kendi dinine ait olmayı insan olmanın koşulu olarak belirlerler. Örneğin coğrafyamızda yaygın olan dini anlayışa göre, 'son din' olması nedeniyle dindar olmak doğrudan Müslüman olmakla ve Müslüman olmak da ahlaklı olmakla eş anlamda alınır. Diğer dini inanç sistemleri de çok farklı değildir bu konuda. Rotterdamlı Erasmus ise insanlık içinde nihayet barışın sağlanması için, insanlığın dinlerin bu salt ayrıştırıcı ve birbirlerini aşağılayıcı yıkıcılığından kurtulmasını talep eder. Her şeyden önce bu nedenle büyük bir hümanisttir Rotterdamlı Erasmus. Fakat aynı şekilde Aşık Veysel de büyük bir hümanisttir. Yukarıda aktardığım "Birlik Destanı" başlıklı şiirinin bir başka dizisinde dünyevi ve laik düşünmenin olmazsa olmaz önkoşulu olan hümanist bakış açısını "Hakir görüp ırk ayırmak/Hakikatte yüzkarası" diye ifade eder ve "Dava insanlık davası" diye çağırır destanının sonunda. Aynı hümanist düşüncüyü dinler ve mezhepler bağlamında da "Yezit nedir ne Kızılbaş" sözleriyle ifade eder. Bu bakımdan görüldüğü gibi laikliğe temel oluşturan hümanist düşünce de ülkemize ve kültürümüze hiçbir şekilde yabancı değildir. Tersine, onun en doğal değerlerindedir.

Herakleitos ve Neşet Ertaş veya İnsan Kendini Bilebilir

İnsana insan olarak bakmak, onu etnik kökeni, cinsiyeti, inancı, rengi ne olursa olsun önyargıya kapılmadan insan olarak görme çabasından kaynaklanır. İnsanı insan olarak görmek ise, insanın, tüm bu özelliklerinden bağımsız olarak aklını kullanabileceği ve ahlaklı olabileceği düşüncesinden hareket etmek anlamına gelir. Büyük Alman filozofu ve 18. yüzyıl Aydınlanmacılığının en önemli temsilcilerinden Christian Wolff, Eskiçağ Çin felsefesinden hareketle geliştirdiği ahlak öğretisinde tam da bunu göstermeye çalışmaktadır: insan herhangi bir dış otorite, baskı veya korku olmadan kendi başına aklını kullanabilir, akıllı ve ahlaklı olabilir. Wolff'un kendisine örnek aldığı Descartes da, "Düşünüyorum, o halde varım" diyerek başlattığı büyük Aydınlanmacı hareketin amacını, ahlakı gerçekleştirmek olarak tanımlamıştır. Wolff, onun bıraktığı Aydınlanmacı meşaleyi devraldığını ve sürdürdüğünü düşünür haklı olarak.

Yukarıda Efesli Herakleitos'tan aktardığım „Kendini bilme ve akıllı düşünme yetisi her insana verilmiştir” sözleri bunu temellendirmeyi amaçlar. İnsanın kendini bilmesi, ahlaklı olması anlamına gelir. Burada Herakleitos akıllı düşünme yetisini, insanın kendini bilebilmesinin garantisi olarak sunar. Kendini bilmek ise, ahlaklı olana has olan bir özelliktir. Ahlaklı olmak, her şeyden önce diğerinin iyiliğini istemek demektir. Herkesin ilkesel olarak ahlaklı olduğu toplumda kimse kimseye yabancı kalmayacaktır. Eskiçağ Çin ve Eskiçağ Anadolu felsefesinin kaynaklık ettiği bu düşüncüyü Neşet Ertaş, "Bilebilseydi" başlıklı şarkısında tek bir dördlükte şöyle ifade eder:

İnsanlar kendini bilebilseydi

Dünyada haksızlık kavga olmazdı

İnsan doğan yine insan ölseydi
Belki de dünyada hayvan kalmazdı

Burada insanın kendini bilebilmesi, yani ahlaklı olması, insanın içine düşmüş olduğu yabancılaştırmadan kurtulmasının da önkoşulu olarak tanımlanır. Neşet Ertaş, insanın aklını kendi başına kullanabilmesi için tüm dünyada cahilliğin ortadan kaldırılmasını amaçlayan bilimsel eğitimi ve öğretimi önerir. “Benim Yurdum” başlıklı şarkısının ilk dördünlüğünde bunu şöyle ifade eder:

İsterim ki bu dünyada
Hiç kimse cahil kalmasın
Okusun ilmin kitabın
Cahilden akıl almasın

“İlmin kitabın”ı okumuş, dolayısıyla bilimsel eğitim görmüş insan hem cehaletin hem de cahillerin pençesinden kurtulacaktır. Zira “İlmedenler nurlaşıyor” ve etrafına aydınlık saçıyor. Buna karşın “İlmetmeyen körleşiyor” ve etrafına cehalet ve şiddet saçıyor. İşte, bilim yapabilmek ve cehaletten kurtulabilmek için düşüncüyü dünyevileştirmek ve siyaseti laikleştirmek gerekir. Bu ise toplumun daha adil ve eşitlikçi bir dünya kurmanın da önkoşuludur: “Dünya cennettir insana/Eşit olsun sana bana”.

Karl Marx, Şeyh Bedreddin veya Laikliğin Tarihsel Sınırı

Neşet Ertaş’ın “Dünya cennettir insana” dizesi, birbirini tamamlayan en az iki farklı anlamda yorumlanabilir. Bir, bu sözlerle Neşet Ertaş, cenneti ‘öbür dünyada’ gören yaygın inancın yerine bu dünyayı geçirmek ve Anadolu’da bugüne kadar varlığını sürdüren en eski görüşlerden olan ‘cennet de cehennem de bu dünyadadır’ deyişine vurgu yapmak istemektedir. Ozan bu durumda bununla “cennet” kavrayışını dünyevileştirmeyi amaçlıyor denebilir. İki, dizeyi hemen peşinden gelen dizayla beraber okuduğumuzda, Neşet Ertaş’ın cenneti bu dünyada kurmak istediğini görürüz ki, bu onun insanın ereklerini de dünyevileştirmek istediği anlamına gelir. Birinci dünyevileştirme amacı, ikincisinin önkoşuludur. Birinci ereğin gerçekleşmesi için laiklik şarttır ve yeterlidir. Fakat ikinci ereğin gerçekleşmesi için birinci ereğin gerçekleşmesi şart olsa da yeterli değildir.

Bunun nedenlerini ortaya çıkarmak aynı zamanda ülkemizde Cumhuriyetin kurulmasıyla başlatılan laikleşme hareketinin bugün karşı karşıya olduğu sorunları anlamamıza yardımcı olacaktır. Şöyle ki;

Bir; büyük Fransız Devrimi ile kurulan cumhuriyet, din ve devlet işlerini birbirinden ayırmıştır, fakat bu konuda süren mücadele ve kavga ta 1905 yılına kadar, “Ayrılma Yasası”nın ilanına kadar 120 yıl boyunca sürmüştür ve bugün yeniden farklı bağlamlarda ve farklı nedenlerden dolayı değişik biçimlerde yeniden alevlenmiştir. O halde, cumhuriyetin kurulması ve laikliğin ilan edilmesiyle, laik güçler ile anti-laik güçler arasındaki kavga bitmemektedir, farklı biçimler olarak devam etmektedir. Neden?

İki; bunun nedenini açıklayabilirsek, bugün kendisini yenilemek sorunuyla karşı karşıya olan laik hareketin somut olarak karşı karşıya olduğu sorunlarını daha somut olarak açıklayabiliriz ve bu hareketin yönelmesi gereken yeni perspektiflere işaret edebiliriz.

Aslında sorunumuz Neşet Ertaş'ın yukarıdaki dizesinde dile getirilen dünyanın cennetleştirilmesi ereği ile ilgilidir. Düşüncenin laikleşmesi, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılıp siyasetin laikleşmesi, ikinci ereğin gerçekleşmesinin mutlak bir önkoşuludur, fakat yeterli önkoşulu değildir. Zira laiklik, dini özel alana göndermekle insanı özel veya somut günlük yaşam alanında inanan ve kamusal soyut yurttaş alanında seküler veya dünyevi ilan etmektedir. Bu durumda modern insan sürekli bir ikilem ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu onun kendi kendisiyle devamlı kavga içinde olduğunu gösterir ki, bu kavga toplumsal düzeyde de devam eder. Bu kavganın nedenleriyle ortadan kaldırılması, Neşet Ertaş'ın talep ettiği cenneti yeryüzünde kurma pratiğinin de önünü açacaktır. Bu bizi zorunlu olarak Karl Marx'a ve onun modern toplum üzerine olan çözümlerine götürür.

Marx'a göre, genelleştirerek söyleyecek olursak, dini devletin kendini tamamlaması için dine ihtiyacı vardır. Bunun karşısında modern devletin kendisini politik olarak tamamlaması için dine ihtiyacı yoktur. Zira modern devlette dinin temeli dünyevi bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu, insanın modern toplum ve devlette karşı karşıya olduğu özel-kamusal ikilemiyle ilişkilidir. Bu nedenle Marx, modern devletin dini yeniden kurmak zorunda kalacağını ileri sürer, çünkü modern toplum başta insanın kendisinin yarattığı eşyaları fetişleştirmek, eş deyişle mülkiyeti özelleştirmek ve putlaştırmak üzerine kuruludur. O halde, modern toplum ve devlet bir taraftan laikleşmek ve sekülerleşmek istemektedir; fakat diğer taraftan bunu gerçekleştirememektedir. Perspektifsel olarak modern insanın ve modern toplumun, kendisini gerçek insan ve soyut yurttaş ikileminden kurtarması gerekmektedir. Bu talep Marx'ı, Nazım Hikmet'in ona atfetmiş olduğu destanında "yarın yanağından gayrı/her yerde her şeyde hep beraber" diye konuşturduğu Şeyh Bedreddin ile buluşturur. Ancak bu durum gerçekleştiği zaman insan, özel hayatında da kamusal hayatında da tam olarak akıllı ve ahlaklı, yani gerçek insan olabilecektir, çünkü o zaman herkes birbirini kendisinin kardeşi gibi görebilecektir. Bu aynı zamanda insanlığın neredeyse hep özleye geldiği 'ebedi barış'ın da gerçekleşmesi anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak; bu kısa yazıda ortaya konduğu gibi laiklik ve laiklik ile ilişkilendirilen hiçbir düşünce ve değer Türkiye toplumuna yabancı değildir ve ona dışarıdan dayatılmamaktadır veya yukarıdan empoze edilmemektedir. Laikliğe temel oluşturan tüm ilkeler, düşünceler ve değerler birçok bakımdan Anadolu'nun eski, yeni ve modern tarihinde oluşup ortaya çıkmıştır. Doğu'da ve Anadolu'da laikliğe temel oluşturan hümanizm sanıldığından çok çok daha derin köklere sahiptir.